Dostoievski și literatura Gulagului

Dumitru TUCAN

Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie
West University of Timișoara, Faculty of Letters, History, and Theology
Personal e-mail: dumitru.tucan@e-uvt.ro

Dostoevsky and the Gulag Literature

Abstract: This paper aims to describe and analyze the references and allusions made by the authors who write about the Soviet Gulag to Dostoevsky and to his text written after his imprisonment in the tsarist prison in Omsk, The House of the Dead (1860-1862). Starting from the premise that The House of the Dead has a special status as it is a text that makes the transition from the classical and vaguely defined genre of prison literature (i.e. literature written in prison or related – however not always explicitly – to the prison experience) to that of testimonial literature (i.e. literature related to a traumatic experience of a collective nature that is able to testify on behalf of those who remain to suffer in prisons or concentration camps), I will emphasize the testimonial character of Dostoevsky's writing. Subsequently, I will analyze how the authors who write about their experiences in the Soviet camps (Gustaw Herling-Grudziński, A World Apart, Julius Margolin, Journey into the Land of Zeks and Back, Varlam Shalamov, Kolyma Tales, Yevgenia Ginzburg, Journey into the Whirlwind, Within the Whirlwind, and Aleksandr Solzhenitsyn, The Gulag Archipelago) relate to Dostoevsky's text. At first, the references to Dostoevsky highlight the continuity between the two repressive systems: the tsarist katorga and the Soviet Gulag (Gustaw Herling-Grudziński). Later, however, the differences between them become apparent, as the Gulag writers all highlight in their writing the extent and intensity of the suffering experienced by those who lived through the hell of the repressions in the Gulag. In this way, they enter in an ironic and polemical dialogue with the nineteenth-century Russian writer. In the end, this polemical separation from Dostoevsky shows how the Gulag writers abandon the messianic and humanistic innocence of the nineteenth-century prison literature in the context of the totalitarian and repressive system of the twentieth century.
Keywords: Dostoevsky, prison literature, testimonial literature, memoirs, Soviet camps, katorga.

Citation suggestion: Tucan, Dumitru. "Considerații pe marginea unei tipărituri liturgice românești mai puțin cercetate – Mystirio sau Sacrament (Târgoviște, 1651)". Transilvania, no. 6 (2021): 40-52.
https://doi.org/10.51391/trva.2021.06.05.

Traumele istorice ale secolului al XX-lea – războaiele mondiale, schimbările radicale de regim politic și persecuțiile motivate ideologic asociate, universurile concentraționare cauzate de regimurile totalitare – au generat suferințe individuale și colective care s-au reflectat în literatură într-un gen aparent nou și distinct în raport cu tradiția, gen care a devenit vizibil mai ales din cauza dimensiunii industriale la care s-a manifestat în acest secol violența instituționalizată practicată în numele națiunii, rasei sau clasei. Această formulă literară e complexă în trăsăturile sale istorice, culturale sau geografice, dar este, dincolo de variațiile circumstanțiale firești, direct legată de experiența traumatică a persecuției și detenției în închisori sau lagăre de concentrare. De asemenea, denumirile generice atribuite acestui tip de scriitură sunt diverse. Fenomenul a fost denumit cu sintagme precum literatură concentrațională[1], literatură a traumei[2], literatură testimonială[3] sau artă lazarică[4], ceea ce arată nu numai varietatea fenomenului, cât și caracterul său difuz. Fără îndoială că fiecare dintre denumirile enumerate mai sus încearcă să prindă ceva din specificul detaliilor experienței reprezentate în aceste tipuri de texte. Aceasta e o experiență a încarcerării în universul concentrațional legitimat de politica represivă a statului împotriva indivizilor sau a anumitor grupuri identitare (închisoarea politică, lagărul de concentrare nazist, ghetoul, gulagul sovietic sau de inspirație sovietică). E, de asemenea, o experiență traumatică provocată de o ruptură istorică ce e resimțită atât la nivel individual cât și la nivel colectiv (pentru că cei care suferă o fac în numele unei persecuții generice). Efectul acestei experiențe este memoria traumatică care, odată transferată în scris, se va manifesta atât ca o mărturie în numele propriilor suferințe, dar și în numele celor rămași în urmă. Iar pentru că suferința concentrațională

e direct legată de experiența dezumanizării și, în ultimă instanță, a morții, iar eroul principal este supraviețuitorul, acest tip de scriere spune povestea unei reveniri la viață, atât de asemănătoare imaginii biblice a lui Lazăr, cel înviat din morți, calitățile ei fiind esențial taumaturgice.

Fenomenul descris succint mai sus este avatarul „modern" al vechii formule, cu o tradiție de secole în cultura occidentală, a „literaturii carcerale", care denumește și astăzi în manieră foarte generală orice tip de text care a avut o oarecare legătură cu încarcerarea: texte despre experiența, legitimă sau nu din punct de vedere juridic, a închisorii, sau texte scrise în închisoare. Printre numele importante integrate acestei tradiții, care nu scriu neapărat despre experiența carcerală, sunt Boethius (care compune în închisoare *De consolatione philosophiae* în jurul anului 524), Marco Polo (care între 1298 și 1299 îi dictează colegului de temniță, Rustichello din Pisa, ceea ce va deveni cartea aventurilor sale orientale), Walter Raleigh (care va compune primele părți ale *Istoriei lumii* în detenția din Turnul Londrei dintre 1603 și 1612), John Bunyan (care scrie *Călătoria pelerinului* în 1678 în închisoarea din Bedfordshire), Daniel Defoe (care scrie câteva pamflete în scurta sa detenție de la Newgate), Marchizul de Sade (care va scrie *Cele o sută douăzeci de zile ale Sodomei* în cei șase ani de detenție la Bastilia) etc. Până în secolul al XX-lea puțini autori scriu despre propria experiență carcerală și chiar atunci când o fac textele lor se asociază formelor literare și stilului artistic sau reflecției personale, așa cum vedem, de exemplu, la Oscar Wilde, atât în *De Profundis*, cât și în *Balada închisorii din Reading*. Experiența traumatică, oricare vor fi fost cauzele și intensitatea ei, e predispusă mai degrabă la literaturizare, și nu la relatare direct experiențială. Așa cum observă Jacques Berchtold[5] (2000: 18-21), studiind modul în care e tematizată imaginea închisorii în romanul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, experiența generică a detenției devine din ce în ce mai mult obiect legitim de „reprezentare romanescă" (i.e. ficțională) și prilej de reflecție morală, reprezentarea și reflecția fiind înrădăcinate în tentația de acceptare a pedepsei și a principiului social al încarcerării. Ulterior, spre începutul secolului al XIX-lea, imaginea literară a încarcerării e colorată în nuanțe emoțional-reflexive, născând o perspectivă „romantică" asupra închisorii, care va depăși epoca Romantismului literar. Accelerată de literatura canonică (Stendhal sau Victor Hugo, de exemplu), această perspectivă se va prelungi până la începutul secolului al XX-lea[6] și uneori chiar mai departe. Aceasta va presupune atât asocierea imaginii închisorii cu triunghiul de semnificații format din *crimă*, *pedeapsă* și *ispășire*, cât și tematizări specifice: ideea de libertate interioară în universul carceral, solidaritatea deținuților sau rezistența lor spirituală[7]. Aceste tematizări literare sunt compatibile cu ceea ce Michel Foucault analiza ca abstractizare a pedepsei, care, în această epocă „părăsește domeniul percepției cvasicotidiene [i.e. tortura și execuția publică] pentru a intra în cel al conștiinței abstracte; se așteaptă ca eficacitatea ei să se datoreze caracterului implacabil, nu intensității ei vizibile; certitudinea de a fi pedepsit - aceasta, și nu oribilul teatru trebuie să împiedice comiterea crimei"[8]. Atât semnificațiile încarcerării, cât și vehicularea culturală a acesteia devin elemente care întăresc morala socială modernă și aparatul juridic care îi stă pavăză, chiar atunci când discursul despre încarcerare e derivat din experiența personală.

Din aceste semnificații succint redate mai sus putem descrie și diferențele majore dintre literatura „carcerală" și varianta acesteia din era „concentrațională". Literatura carcerală e mai degrabă un tip de scriitură asociat colateral experienței detenției, care vehiculează cultural o imagine a închisorii integrată organic moralei sociale ce dirijează activ comportamentele individuale. În schimb, literatura epocii concentraționare este în primul rând generată de o ruptură istorică[9], asociată unei persecuții politice care vizează, în acțiunile sale nu de puține ori capricioase și contradictorii, grupuri și nu neapărat indivizi. Ruptura istorică e oglindită de o ruptură biografică care va separa existența individuală în două: viața de dinaintea încarcerării și cea de după. Experiența traumatică suferită de individ este, în acest caz, direct legată de apartenența acestuia la o identitate colectivă (politică, națională, etnică etc.). Chiar atunci când conștiința apartenenței la identitatea persecutată nu e foarte clară, experiența traumatică a încarcerării alături de ceilalți naște o legătură, chiar dacă vag definită, între cel care suferă și grupul în care e integrat prin experiența detenției. Suferința individuală se va oglindi astfel în cea colectivă, chiar dacă reperele identității de grup sunt configurate circumstanțial de forțe exterioare sau impulsuri personale (tipul de acuzație, afinitățile ideologice, interesele supraviețuirii sau simpatiile pur umane). Experiența concentraționară e o experiență traumatică care va naște o memorie traumatică ce se va cere exteriorizată după momentul eliberării. Exteriorizarea se va face atât ca poveste a individului, poveste a supraviețuirii în esență, cât și ca poveste a grupului laolaltă de care acesta a suferit. A povesti suferința înseamnă, în mare măsură, și a îndeplini o datorie față de cei rămași în urmă. De aceea una dintre funcțiile esențiale ale acestui tip de text este cea de a depune mărturie, acesta fiind și motivul pentru care prefer s-o denumesc *literatură testimonială*[10], deși nu neg utilitatea celorlalte sintagme folosite.

Enumerând mai sus numele invocate de obicei în relație cu fenomenul literaturii carcerale am evitat în mod voit numele lui F. M. Dostoievski, prezent în orice discuție despre literatura carcerală și tradiția ei anterioară secolului al XX-lea. Motivul este acela că autorul rus pare a se situa într-o dimensiune interstițială, de tranziție, între ceea ce am denumit mai sus carceral și concentraționar. În cele ce urmează voi problematiza această situare interstițială a autorului rus, încercând să observ caracterul testimonial din *Amintiri din casa morților*, scrierea sa din 1860-1862, pentru a analiza ulterior modul în care autori care scriu despre spațiul concentraționar sovietic se vor raporta la Dostoievski.

Casa morților

Amintiri din casa morților e direct legată de o ruptură a destinului autorului său care are loc în anul 1849, atunci când

scriitorul de doar 28 de ani este arestat și condamnat pentru nuanțele politice ale activității sale literare. Tânăr aspirant la cariera militară, dar atras puternic de literatură, Dostoievski se implică în schimbul de idei al cercurilor intelectuale ruse nemulțumite de atmosfera tot mai apăsătoare a autocratismului lui Nicolae I. Acesta își începuse domnia prin reprimarea Revoltei Decembriste (1825), moment de cumpănă care a reprezentat începutul rupturii dintre intelighenția rusă și instituțiile politice ale statului rus[11]. Spre jumătatea secolului al XIX-lea această ruptură se adâncește, transformându-se în conflict deschis între intelectualii care își asumă principii liberale de reformă, manifestate în literatură, în cadrul saloanelor ori a întrunirilor private, și un aparat represiv atent la orice acțiune – fie ea manifestată doar prin vehicularea unor idei literare – care ar fi putut submina configurația autocratică a statului. Dostoievski, admirator al imaginilor implicării sociale din literatura lui Balzac[12], a lui Victor Hugo sau George Sand, este unul dintre tinerii intelectuali atrași cu pasiune în dialogul de idei al epocii. Primul său roman, *Oameni sărmani* (1946), scris fără îndoială sub influența „romantismului social" francez, transfigura literar, prin capacitatea de a zugrăvi personaje obișnuite pe fundalul social tensionat al epocii, aceste idei de reformă socială care vor permite citirea unei nuanțe „socialiste" în literatura dostoievskiană de tinerețe[13]. Această nuanță explică atracția lui Dostoievski, spre finalul anilor ,40, față de socialismul utopic de tip fourierist și saint-simonian, văzut, în spiritul lui Belinski, drept împlinire practică a învățăturilor cristice[14]. Din 1847 participă la întrunirile cercului lui Mihail Petrașevski, unde se discută idei anti-autocratice și socialiste. Atmosfera agitată din 1848, anul revoluțiilor europene, îngrijorează autoritățile, care trec la supravegherea grupului și, în aprilie 1849, la arestarea majorității membrilor săi, care sunt acuzați de conspirație și rebeliune. Acesta este momentul în care începe experiența traumatică a lui Dostoievski în sistemul penal țarist. Prima etapă va fi aceea a încarcerării în celulele imunde ale fortăreței „Petru și Pavel" din capitala rusă. Apoi va urma, în decembrie 1849, condamnarea la moarte, alături de alți 14 membri ai grupului. Fără să știe că sentința le-a fost comutată în muncă forțată chiar de către țar, toți condamnații trebuie să treacă prin teroarea unei false execuții în dimineața de 22 decembrie 1849. Groaza simțită în acel moment pare să-l fi tulburat într-o manieră extremă pe scriitor, care ulterior va relua momentul în scrisorile către familie sau în romanele sale[15].

Imediat după acest moment traumatic, Dostoievski va fi trimis în lanțuri spre Siberia, mai precis în colonia penală[16] din Omsk, acolo unde își va petrece următorii patru ani alături de condamnați de toate felurile: politici[17], aristocrați, condamnați de drept comun. Cei mai mulți dintre ocnași sunt oameni de rând, care formează o lume „aparte" pe care scriitorul o va observa din interior cu ochiul unui psiholog atent, empatic și reflexiv. Amintirea traumatică a acestor patru ani va fi transfigurată literar în *Amintiri din casa morților* într-o manieră vizibil autentică. Așa cum observă Joseph Frank și Constantin Mociulski, doi dintre cei mai documentați biografi ai lui Dostoievski, semnele acestei autenticități pot fi observate mai ales urmărind în paralel relatările despre anii de ocnă, făcute în scrisorile către fratele Mihail[18] și transcrierea literaturizată din *Amintiri*[19]. Povestea despre anii de ocnă care reiese din scrisori este directă, experiențială, fără mască literară și fără autocenzura de care are nevoie discursul public în epocă. Sunt evocate aici fără multe înfloriturі, dar cu detalii lămuritoare, elementele care compun un tablou negru și traumatic în cel mai direct sens al cuvântului: ura celor mai mulți deținuți față de opresorii lor aristocrați din viața „civilă"[20], munca istovitoare, uneori făcută în condiții extreme[21], mizeria barăcilor în care locuiesc deținuții[22], mâncarea dezgustătoare[23] etc. Tot în această scrisoare sunt identificate direct câteva figuri umane care se vor putea recunoaște fără dubiu în *Amintiri*. De exemplu, maiorul Krivțov, „o canalie cum rar întâlnești, un mic barbar, cârcotaș, bețiv, tot ceea ce poți să-ți închipui mai respingător"[24], va fi descris în tonuri asemănătoare în *Amintiri*: „Crud și aspru până la nesimțire, «se dădea la oameni ca o fiară», cum spuneau ei. Se temeau mai cu seamă de privirea lui ascuțită și pătrunzătoare ca de râs, căreia era cu neputință să-i scape ceva. Vedea, ca să zicem așa, fără să privească. Chiar din clipa când pășea în incinta temniței știa ce se petrece la celălalt capăt al curții. Ocnașii îi ziceau «Ochilă-Scormonilă»"[25].

Derivată dintr-o experiență limită a vieții sale și scrisă într-un moment de recuperare din tensiunea rupturii biografice a condamnării și încarcerării, *Amintiri din casa morților* va fi publicată în foileton începând cu toamna lui 1860, iar în volum va apărea abia în 1862. Odată apărută însă va avea un impact care va dura dincolo de epoca sa, mai ales dacă ne gândim la ceea ce va urma în istoria zbuciumată a Rusiei. Prin acest volum publicul rus avea acces pentru prima dată la o reprezentare a sistemului penal rusesc[26], reprezentare densă și plină de profunzime, a cărei autenticitate era garantată, în ciuda literaturizării, chiar de biografia autorului său[27].

Ceea ce admirau cititorii, mai ales cei tineri și porniți pe calea radicalizării politice care domină deceniile de final ale secolului al XIX-lea, era în principiu caracterul testimonial al scrierii, chiar dacă mascat de procedeele specifice literaturii, caracter reconstruit mai ales din legătura cu experiența traumatică a autorului său văzută ca fiind cauzată în primul rând de circumstanțele persecuției politice. Acesta este momentul în care cartea lui Dostoievski devine elementul principal de referință prin intermediul căreia va fi privită suferința carcerală motivată politic în Rusia în primul rând, dar și în exteriorul acesteia.

Sunt vizibile în *Amintiri din casa morților* câteva semne ale mascării literare a experienței personale, care încearcă să îndepărteze de biografie povestea spusă aici. Aceste adevărate „artificii" literare sunt compatibile cu ceea ce se practică îndeobște în epocă în ficțiunea care tematizează încarcerarea, în genere cu ceea ce putem regăsi, de exemplu, la Stendhal sau Victor Hugo[28]. E vorba de artificii narative, artificii tematice și artificii în construcția subiectului. Cele mai evidente la Dostoievski sunt artificiul narativ al povestirii în ramă și cel tematic, al manuscrisului găsit. Un personaj-narator anonim și relativ marginal în economia textului, plasat spațial în K.,

un oraș siberian la fel de anonim „ce seamănă mai mult cu satele mai răsărite din împrejurimile Moscovei decât cu un oraș adevărat” [29], devine interesat de povestea lui Aleksandr Petrovici Goriancikov, personaj auster, retras și îndărătnic, un fost deportat care „după ispășirea pedepsei de zece ani la ocnă, își duce traiul cuminte și nebăgat în seamă printre coloniștii din orășelul K”[30]. Intrigat, naratorul anonim găsește, după moartea fostului întemnițat, însemnările acestuia despre ocnă, pe care le publică. Grosul textului e format din aceste „însemnări” care se derulează fără intervenția naratorului primar (cu o singură excepție). Relatarea lui Goriancikov se vrea o „descriere expresivă și edificatoare” a ocnei[31], făcută cu simț al detaliului, capacitate de reflecție și voință de autenticitate. Goriancikov este un aristocrat condamnat pentru o crimă pasională (uciderea soției), care rememorează cei zece ani petrecuți la ocnă. Așa cum observă Camelia Dinu într-o prefață la o ediție recentă a *Amintirilor*, „conținutul mnemonic este organizat mai curând după principii afective”, fiind „descrise în detaliu viața cotidiană și obiceiurile prizonierilor, relațiile dintre ei, concepțiile morale și religioase etc.”[32]. Lumea ocnei este, în descrierea personajului, congruentă cu ceea ce observam mai sus că reprezintă propria experiență traumatică a lui Dostoievski: figurile înrăite ale ocnașilor, greutatea vieții de ocnaș, pedepsele corporale, boala, spitalul etc. Dar caracteristica cea mai importantă a „relatării” este aceea a abundenței descrierii figurilor care populează această lume. Frenezia portretistică se manifestă într-o manieră complexă, Dostoievski părând interesat să scoată la lumină din necunoscutul și anonimitatea vieții carcerale figurile extrem de diverse ale condamnaților și să le reconstruiască demnitatea umană prin atenția acordată densității psihologice a acestora. Că sunt figuri ticăloase și profund amorale (ca A-v, turnătorul), violente în sens animalic (ca Gazin, Orlov sau Luka Kuzmici, condamnați pentru crime extrem de violente), calde și luminoase (ca Alei), dezorientate și șterse (ca Șușilov, cel care-și vinde pedeapsa mai mică altui deținut) etc., toți aceștia primesc drept de viață „imaginară” (sau „memorială”, dacă ținem cont de legătura cu experiența autentică a autorului *Amintirilor*) prin tridimensionalitatea construcției portretistice. Textul se îndepărtează de dinamica convențională a romanului, căpătând mai degrabă calități documentare. Aceste caracteristici ale narațiunii arată mai ales că, în ciuda încercării de literaturizare, experiența carcerală a autorului rămâne puternică refuzând eventualele excese „literare”. Memoria traumei personale subminează din interior caracterul literar al textului situându-l într-o dimensiune interstițială, în care experiența traumatică hrănește literatura.

Dar totuși, literaturizarea are un rol foarte important. Dostoievski maschează literar trauma pentru că în epocă, doar literaturii i se permite să transfere spre discursul public această lume încă marginală și necunoscută a închisorii. În esență, există mai multe explicații legate de nevoia lui Dostoievski de a-și literaturiza trauma. E vorba, în primul rând, de fervoarea creativă a lui Dostoievski, care nu-l părăsește în ciuda anilor de suferință siberiană. E și nevoia de a scrie ceva care să stârnească din nou interesul publicului, aparent amorțit, pentru literatura autorului. Foarte importantă, având în vedere realitatea politică și intelectuală a vremii este nevoia de a evita cenzura. Dar, poate, cea mai importantă semnificație a literaturizării este nevoia de a comunica lumii, într-o manieră recognoscibilă, valoarea spirituală a libertății și importanța ei pentru individ, oricine ar fi el. E nevoia de a transmite un mesaj care ar fi fost atenuat de rămânerea la un simplu nivel circumstanțial și autobiografic. Numai astfel putem înțelege ultimele cuvinte ale *Amintirilor* – „Libertate, viață nouă, învierea din morți... Neasemuită clipă!”[33] – care exprimă „convertirea” lui Dostoievski. E o convertire care pentru autorul nostru va însemna părăsirea idealurilor de tinerețe și o transformare spirituală care va merge ulterior în direcția slavofiliei și a unei mistici a „poporului” pe care ulterior le va dezvolta în romanele sale. Dar această mistică a poporului datorează foarte mult anilor de ocnă. Acolo, în contact continuu și nemijlocit cu oamenii simpli, trauma personală se deschide către suferința colectivă, iar Dostoievski va simți nevoia să spună în primul rând povestea lor și nu pe a sa. Iată de ce, în ciuda literaturizării, *Amintiri din casa morților* păstrează un puternic caracter testimonial[34], caracter care va deveni ulterior extrem de important pentru cei care vor trebui să sufere într-un infern concentraționar care însă, în comparație cu ceea ce trăise Dostoievski, va părea idilic și nevinovat.

O lume aparte

În momentul în care izbucnește Al Doilea Război Mondial Gustaw Herling-Grudziński are 20 de ani și studiază filologia poloneză la Universitatea din Varșovia. Ca urmare a ocupării țării sale de către Germania nazistă, tânărul polonez se refugiază în partea Poloniei ocupată de Uniunea Sovietică încă neimplicată în război, iar în martie 1940 încearcă să treacă granița în Lituania, cu gândul de a se alătura Rezistenței. Este arestat de NKVD, iar după câteva luni de anchetă la Grodno și Vitebsk este acuzat pentru o imaginară activitate de spionaj și condamnat la cinci ani de lagăr. Între noiembrie 1940 și ianuarie 1942 va experimenta viața grea la limita supraviețuirii din lagărul de la Yertsevo, în nordul îndepărtat al Rusiei Europene. Eliberat grație acordului de pace sovieto-polonez (30 iulie 1941), devenit posibil după începutul războiului în est, Herling-Grudziński se va alătura Corpurilor de voluntari polonezi comandate de generalul Władysław Anders, ulterior participând la campaniile din nordul Africii și Italia. Imediat după război, încercând probabil să refacă legăturile cu studiile sale abandonate în 1939, se va implica în publicistica literară a exilului polonez, editând revista *Kultura*, una dintre cele mai longevive publicații culturale ale disidenței poloneze din Occident. Și mai important, însă, în 1951 va publica la Londra, în traducerea lui Andrzej Ciołkosz[35] și cu o prefață de Bertrand Russel, cartea despre experiențele traumatice trăite în Gulag, *O lume aparte* (*A World Apart*), una dintre cele mai importante relatări despre acest subiect, considerată și azi, în ciuda imensei cantități de astfel de relatări, o carte emblematică a literaturii Gulagului sovietic.

Construită ca o dare de seamă lucidă despre experiența traumatică avută în universul concentraționar sovietic, *O lume aparte* stă în mod explicit, ca nicio altă relatare despre Gulag, sub semnul lui Dostoievski, cel din *Amintiri din casa morților*. Titlul și motto-ul principal sunt preluate direct din textul dostoievskian. „ [Aici este o lume] cu totul aparte; ea își [are] obiceiurile, portul și legile ei ciudate: [e] o casă în care se [târăsc] morți vii, într-o viață cum nimeni nu și-o poate închipui, cu oameni altfel decât ceilalți. Acest colț de lume am de gând să-l descriu"[36], scrie autorul polonez, anticipând descrierea lumii în care el însuși a suferit. Referințele directe la volumul dostoievskian sunt abundente și reușesc să fixeze elemente emblematice ale geografiei fizice și morale a lagărului, care vor fi întâlnite ulterior și în alte astfel de relatări: violența arbitrară, foamea, munca până la epuizare, dezumanizarea, lipsa de speranță. De asemenea, e vizibilă asumarea unui amestec stilistic dens, atât de asemănător cu cel al lui Dostoievski, de reprezentare documentară, fixare caracterologică și reflecție general umană, care reușește să redea o imagine autentică a suferințelor individului într-un univers care-i neagă umanitatea. Mai mult decât atât, unul dintre capitolele cheie ale scrierii lui Gustaw Herling-Grudziński, intitulat chiar „Casa morților", e construit atât ca un omagiu la distanță adus scrierii lui Dostoievski, cât și ca un comentariu actualizat asupra semnificațiilor acesteia. Conturat ca o replică structurală și tematică la capitolul „Reprezentația" din *Amintiri*, fragmentul scriitorului polonez se concentrează asupra „activităților culturale" din lagăr, în fapt activități de reeducare ideologică, organizate sub egida acelor Departamente Cultural-Educative (Kulturno-Vospitatelnaya Chast sau KVCh), locuri de accelerare a propagandei în interiorul fiecărui lagăr sovietic. În timpul unei astfel de activități, proiecția unor filme care le amintește încarceraților de lumea de afară, așa cum teatrul le amintește ocnașilor lui Dostoievski de aceeași lume, deținuta Natalia Lvovna îi aduce tânărului polonez o ediție a *Amintirilor*: „«Te rog să citești asta», tremură spre mine vocea ei, «dar să nu spui nimănui de unde-o ai. E interzisă acum și mai ales aici», adăugă ea. Am luat din mâna ei o carte ferfeniță care aproape se dezintegra și m-am uitat pe copertă: Dostoievski, *Amintiri din casa morților*, Petersburg, 1894"[37]. Herling-Grudziński citește cu febrilitate cartea, iar acest fapt îl îndeamnă la reflecție amară: „Lucrul cel mai izbitor nu era capacitatea lui Dostoievski de a descrie suferințele inumane ca parte naturală a destinului omului, ci acel aspect care o copleșise și pe Natalia Lvovna, acela că nu exista nici ce mai mică ruptură între soarta lui și a noastră"[38]. Lectura lui Dostoievski îi insuflă tânărului polonez sentimente paradoxale: pe de-o parte vocea suferințelor trecutului întărește disperarea și sentimentul captivității într-un univers al suferinței perpetue din care nu există scăpare, pe de altă parte textul dostoievskian îl face să fie conștient de propria existență și să confrunte lucid atât sentimentul acut al suferinței, dar mai ales soluția extremă de evadare din acest univers – sinuciderea: „Cu cât mai adânc mă afundam în izvorul otrăvit al *Casei morților*, cu atât mai mare era consolarea la ideea care-mi venise pentru prima dată în chiar acel an: aceea a evadării prin sinucidere"[39]. Gândul sinuciderii devine soluție conștientă a afirmării libertății de a dispune de sine în afara constrângerilor sistemului concentraționar. E un gând pe care Herling-Grudziński îl observă cu uluire și la Natalia Lvovna, celălalt cititor avid al lui Dostoievski în lagăr: „Știi că din momentul în care am obținut cartea, aici în lagăr, viața mea a căpătat alt înțeles? Poți crede asta? Oricât ar fi de ciudat, Dostoievski mi-a dat speranță. [...] Probabil nu vei înțelege fericirea pe care am descoperit-o în conștiința că fiecare își aparține sieși, cel puțin atâta vreme cât fiecare poate să-și aleagă metoda și timpul propriei morți... Asta e ceea ce am învățat de la Dostoievski."[40]

Interesant este faptul că această soluție extremă a afirmării libertății personale în infernul concentraționar e derivată la cei doi „cititori de lagăr" ai *Amintirilor* din conștiința continuității dintre lumea lui Dostoievski și lumea lor, dintre *katorga* secolului al XIX-lea și *gulagul* secolului XX. O spune explicit Natalia Lvovna afirmându-și libertatea paradoxală de „mort viu": „[...] În 1936, când am ajuns pentru prima dată în închisoare, am suferit mult pentru că am crezut că am fost lipsită de libertate pentru că meritam într-un fel. Dar acum știu că Rusia întreagă a fost întotdeauna – și încă este! – o casă a morților, că timpul a încremenit între lumea lui Dostoievski și a noastră, iar acum sunt liberă, complet liberă"[41]. O spune, de-a lungul întregii cărți, îmbibată de referințele la Dostoievski, Gustaw Herling-Grudziński.

E limpede, citind *O lume aparte*, de ce tânărul autor polonez își asumă ca model explicit *Amintiri din casa morților*. Dincolo de explicațiile circumstanțiale – cartea lui Dostoievski e una dintre cele două cărți „autentice" la care are acces în timpul detenției în lagăr –, există mai ales o explicație istorică și culturală: până în acel moment mai ales literatura rusă, sub presiunea istoriei specifice a spațiului rusesc, produsese astfel de relatări, direct legate nu numai de suferința carcerală, dar mai ales de experiența tiraniei. Dostoievski aduce nu numai autoritatea prestigiului său literar în dreptul nevoii de „mărturie" carcerală, dar și dovada certă a continuității practicilor tiranice în spațiul rusesc. În scurt timp însă diferențele de intensitate dintre experiența carcerală din Rusia țaristă și cea a lagărului sovietic încep să se vadă, iar polemicile autorilor de literatură „concentraționară" cu Dostoievski nu vor întârzia să apară.

Lumea zekilor

Așa cum am văzut mai sus transcriind povestea lui Gustaw Herling-Grudziński, izbucnirea războiului în toamna lui 1939 aduce în Europa un conflict în care prima victimă statală, Polonia, va fi înghițită de cele două state totalitare ale continentului – Germania nazistă și Uniunea Sovietică, iar bună parte dintre cetățenii ei, diverși ca identitate, nu vor avea nicio scăpare în fața celor două universuri concentraționare. La est va lua forma execuțiilor, deportărilor și a încarcerării în lagăre de muncă rezervate indezirabililor ideologici. Această categorie a indezirabilului ideologic e foarte largă și face ca oricine, oricând, să poate fi trimis în lagăr, care, deși

denumit oficial de „reeducare prin muncă”, în fapt e unul al exterminării lente prin înfometare, boală și muncă până la epuizare[42]. La vest represiunea va lua forma ghetoizării, a execuțiilor sumare și a încarcerării în lagărele care vor deveni foarte curând lagăre de exterminare propriu-zise, rezervate în special populației de identitate evreiască. A fi evreu în Polonia sfârșitului anului 1939 înseamnă a te găsi într-o situație paradoxală, fără o vizibilă ieșire. În această situație se găsește, în septembrie 1939, Julius Margolin, cetățean polonez de identitate evreiască. Născut în 1900 la Pinsk, atunci parte a Imperiului Țarist, devenit după Primul Război Mondial oraș polonez, Margolin va fi inițial educat în spațiul de limbă și cultură rusească, ulterior făcând studii de filosofie la Berlin, unde-și obține doctoratul în 1929. Stabilit după studii la Łódź, unde va avea o fructuoasă activitate de jurnalist, acesta se va muta în 1936 împreună cu soția și copilul în Palestina, britanică pe-atunci, la Tel Aviv. Pentru a-și putea întreține familia se întoarce, în mai 1939, la Łódź, asumându-și administrarea unei fabrici de textile. În 3 septembrie ar fi trebuit să plece înapoi la Tel Aviv, dar acest lucru e zădărnicit din cauza invaziei germane. Margolin va fugi spre est, încercând să treacă granița în România pentru a-și putea continua călătoria spre Palestina. Din cauza faptului că e evreu, grănicerii români îi vor refuza intrarea și astfel va rămâne blocat în partea estică a Poloniei, ocupată de sovietici. La integrarea „oficială” a acestor teritorii în URSS, Margolin refuză identitatea sovietică, cerând insistent viza de ieșire care să-i permită reîntoarcerea în Palestina. Considerat „apatrid”, adică cetățean al unei țări care din punctul de vedere al autorităților sovietice nu mai există, și „element social periculos” va fi arestat în iunie 1940 și condamnat la 5 ani de lagăr, pe care îi va petrece în lagăre din regiunea subarctică a Rusiei Europene, alături de mii de alți deținuți aflați în aceeași situație[43]. Incluzându-se și pe el, Margolin îi numește „occidentali”, identificând prin această categorie drama celor care se văd dintr-o dată aruncați în acest univers al suferinței extreme din care foarte puțini vor scăpa. Margolin însuși supraviețuiește in extremis celor cinci ani de lagăr pe care și-i petrece sub amenințarea muncii făcute în condiții extreme până la epuizare, sub amenințarea foamei, a frigului, a bolii, a violenței gardienilor sau a deținuților de drept comun. Doar după doi ani de lagăr, deținutul de 42 de ani va fi declarat invalid, ceea ce îl va salva de moartea imediată, dar îi va lăsa traume fizice și psihice care vor fi greu de depășit ulterior. În ciuda acestui statut de invalid, cu un an înainte de eliberare este trimis la Vorkuta, într-una din regiunile cele mai inospitaliere ale Țării Zekilor, cum numește autorul sistemul concentrațional sovietic. Nu ajunge acolo pentru că e prea bolnav și e reținut în spitalul lagărului de tranzit din Kotlas, unde medicii se așteaptă să moară din cauza stării avansate de „distrofie alimentară”, eufemismul medical pentru înfometarea extremă. Descrierea pavilionului muribunzilor din Kotlas, concentrată asupra detaliilor suferinței, pare a fi o rescriere a unor pagini din *Amintiri din casa morților* făcută într-un limbaj macabru însutit. Nu e însă o rescriere, ci apropierea empatică de cei care își trăiesc ultimele clipe și capacitatea de a descrie în detaliu acest univers în care tronează moartea și deznădejdea. Margolin însuși se așteaptă să moară – de aici empatia și nevoia de observa semnele apropierii acesteia, dar este încă o dată salvat. Eliberat în iunie 1945, fostul deținut va mai rămâne un an în URSS pentru că e trimis în exil forțat în regiunea Altai, aflată la granița vestică a Mongoliei. Se va putea întoarce în Polonia, la Łódź în primăvara lui 1946, iar de acolo va pleca, via Berlin, Paris și Marsilia, în Palestina, unde va ajunge în toamna lui 1946. În tot acest timp al întoarcerii „acasă” se va gândi intens la suferința celor rămași în urmă în lagărele sovietice, ceea ce-l va mobiliza să depună mărturie împotriva totalitarismului sovietic și a nedreptăților acestui sistem. Mărturia sa va deveni cartea *Călătorie în țara Zekilor*, scrisă în rusă între finalul lui 1946 și mijlocul lui 1947. Fragmente vor fi publicate în jurnale ale emigrației ruse din Franța și în *Le Figaro* încă de la începutul lui 1949, pentru ca o traducere prescurtată în limba franceză (*La condition inhumaine. Cinq ans dans les camps de concentration soviétiques*) să apară în același an la editura Calmann-Lévy. Volumul nu va avea un impact semnificativ în epocă din cauza atmosferei intelectuale din Occident și Israel, favorabile mai degrabă stângii și Uniunii Sovietice. Abia în 2020 mărturia lui Julius Margolin va fi pusă în adevărata ei valoare prin publicarea integrală a traducerii în engleză[44].

Volumul are în același timp valoare personală, documentară și testimonială. Dimensiunea personală – povestea anilor de suferință – e cadrul experiențial care are efect autentificator pentru celelalte dimensiuni. Margolin povestește ceea ce i se întâmplă, dar scopul principal, vizibil în amplele fragmente reflexive, e acela de a analiza efectele acestui univers al răului asupra individualității umane[45]. Astfel, valoarea documentară constă nu numai în descrierea amănunțită a componentelor sistemului concentrațional sovietic prin care trece Margolin (închisoarea, ancheta, lagărul, brigada de muncă etc.), ci mai ales în analiza efectelor morale pe care această „lume a zekilor” le are asupra omului. În lagăr individul este redus la statutul de sclav, iar lupta pentru supraviețuire înseamnă supremația instinctelor animalice. Abundă în text pasajele în care cuvântul sclav și derivatele sale sunt folosite în legătură cu observațiile privitoare la decăderea morală a celor care suferă și mor. „«Condiția morală» a deținutului sovietic se potrivește întrutotul cu statutul său de sclav”[46], notează Margolin, continuând câteva pasaje mai încolo: „Lagărele, care ar trebui să «reeduce prin muncă» – ca și când cineva ar putea fi reeducat prin transformarea lui în sclav – constituie în realitate o sălbatică profanare a muncii și o totală lipsă de respect pentru talentul și abilitățile umane. [...] Sistemul de lagăre dezumanizează, transformă individul liber în cal-putere, sclavii sunt transformați în vite de povară [...]”[47]. Toate aceste pasaje configurează un amplu rechizitoriu împotriva sistemului sovietic și, în același timp, nevoia de a depune mărturie în numele celor rămași în urmă în acest „regat al morților”[48].

Deși sintagma principală cu care Margolin denumește sistemul concentrațional sovietic este aceea de „lume a zekilor”, nu de puține ori memorialistul folosește și formula „lume/regat al morților”, fără îndoială o referință directă la *Amintiri din casa morților*. După propria mărturisire, Margolin

citește textul lui Dostoievski în al patrulea an de detenție[49], iar această lectură îi prilejuiește două reacții, care-l fac să dedice un capitol aproape întreg lui Dostoievski[50]. Prima este aceea de a vorbi despre „nevroza de lagăr", prin care înțelege „deformarea dureroasă a psihicului uman, cauzată de perioada lungă petrecută în lagăr"[51]. „Nevroza de lagăr" e, de fapt, „experiența traumatică", pe care Margolin o definește pornind de la propriul traseu al încarcerării în sistemul concentrațional sovietic, dar pe care o recunoaște și la Dostoievski. Interesant este faptul că o recunoaște nu numai în *Amintiri...*, ci mai ales în textele post-siberiene ale acestuia, acolo unde suferința umană îi pare memorialistului a fi o temă recurentă care dovedește faptul că Dostoievski părăsește închisoarea ca un învins care se chinuie din răsputeri să-și învingă trauma, transferând-o în literatură. În această adevărată analiză a traumei dostoievskiene și a impactului său asupra literaturii marelui scriitor rus, Margolin insistă mai degrabă asupra efectelor de lungă durată ale traumei concentraționare, fără îndoială greu de depășit chiar și după eliberare. Pe de altă parte, însă, referința la Dostoievski pune problema continuității istorice a traumei carcerale în spațiul rusesc. Aici se dezvoltă cea de-a doua reacție a lui Margolin la textul lui Dostoievski, aceea de a face o comparație între katorga țaristă și sistemul concentrațional sovietic. E o comparație care nu va favoriza regimul sovietic. Afirmând cu fermitate că el însuși nu scrie doar despre o „casă a morților", ci despre un adevărat „regat al morților"[52], memorialistul atrage atenția asupra diferenței de scară dintre cele două sisteme represive, cel țarist părând idilic prin comparație:

> „În închisoarea lui Dostoievski erau 250 de oameni și asta e tot ceea ce el a văzut. A petrecut patru ani în condiții în care pe care orice zek sovietic le-ar fi invidiat. E suficient să spunem că în închisoare Dostoievski a avut propriul servitor care pentru 30 de copaci pe lună îi gătea, îi încălzea samovarul și avea grijă de orice nevoie ar fi avut. De-a lungul celor patru ani Dostoievski n-a mâncat porția de închisoare pentru că putea să-și ia mâncare pe propria cheltuială. «Cumpăram de obicei o livră de carne pe zi...» Lucruri ca pâinea, casa sau pesmeții nu sunt menționate, era plin de ele în închisoarea lui Dostoievski. Nu exista normă de muncă, nimeni nu pica de epuizare și toată lumea primea aceeași rație. În închisoarea țaristă existau într-adevăr nuiaua și biciul cu care erau bătuți deținuți. O sută de ani mai târziu acestea au fost înlocuite cu execuția dacă refuzai să muncești. Umilința pedepsei corporale nu era mai rea decât cea suferită de noi în lagărele sovietice, unde ne forțau să mințim, să ascundem ceea ce gândim sau să respingem tot ceea ce era sacru pentru noi. Fiecare individ care a trecut prin școala depersonalizării care este lagărul sovietic va confirma lipsa de respect pentru om, care era infinit mai mare decât orice existase în închisorile țariste."[53]

Arhipelagul Gulag

Înainte de sfârșitul celui de-Al Doilea Război Mondial există un corpus destul de amplu de texte memorialistice despre lagărele sovietice, care circulă în traduceri făcute în limbile de circulație ale vremii (franceză, engleză, germană)[54]. Impactul acestor texte a fost destul de redus, din cauza fracturilor ideologice ale perioadei. Principalul motiv a fost acela că intelectualitatea europeană de stânga, voce asociată principiilor democratice într-un context dominat totuși geopolitic de extrema dreaptă și naționalism, e favorabilă din principiu Uniunii Sovietice. Ulterior războiul, care aduce pe sovietici în tabăra Aliaților, va marginaliza subiectul. Abia începând cu anii ,50, în contextul noii fracturi ideologice generate de începuturile războiului rece, interesul pentru acest subiect va reveni treptat. Volumele lui Gustaw Herling-Grudziński și Julius Margolin, alături de cele ale lui David Rousset, Margarete Buber-Neumann sau Victor Kravcenko[55], sunt doar piesele de început ale unei discuții din ce în ce mai intense privitoare la ceea ce se întâmplase, începând cu 1917, în Rusia sovietică. Însă punctul de cotitură va fi reprezentat de publicarea volumului *O zi din viața lui Ivan Denisovici* al lui Soljenițân (1962) și de succesul său internațional imediat. Văzut inițial ca un text necesar în contextul „dezghețului" inițiat de N. S. Hrușciov, ceea ce explică de altfel faptul că a putut fi publicat în URSS, micul roman al lui Soljenițân dovedea că discuția despre universul concentrațional trebuia dusă nu numai ca un act necesar al rupturii de moștenirea stalinistă, ci și ca un act de conștientizare a rădăcinilor ideologice ale terorii, rădăcini care se manifestă cu mult înainte de epoca dominată dictatorial de Stalin. În această epocă (anii ,60) încep să circule clandestin (i.e. samizdat) relatări ale supraviețuitorilor, printre ei remarcându-se, prin forța evocării și capacitatea de a documenta dezumanizarea, Varlam Șalamov și Evghenia Ginzburg. Soljenițân însuși va continua să afirme nevoia de rupere a tăcerii asupra subiectului și să se documenteze în vederea scrierii monumentalului *Arhipelag Gulag* care, odată publicat (1973[56]), va reprezenta catalizatorul unei noi dimensiuni documentar-artistice, „literatura gulagului sovietic". De remarcat faptul că fiecare dintre aceștia, conștienți de continuitatea represiunii politice din spațiul rusesc, dar cunoscând foarte bine lagărul sovietic, se vor raporta polemic la Dostoievski.

Varlam Șalamov a petrecut mai bine de 18 ani în lagărele sovietice, dintre care aproape 15 (între 1937 și 1951) în diverse lagăre din regiunea Kolîmei, cea mai terifiantă dintre regiunile concentraționare ale Gulagului. După eliberare va scrie, pornind de la propria experiență, *Povestiri din Kolîma*, amestec de ficțiune, reflecție personală și proză documentară, redate cu un talent extraordinar oglindit într-o vastă cultură literară. Concentrându-se pe figuri și întâmplări emblematice din viața de lagăr din regiunea inospitalieră a Kolîmei, Șalamov reușește să reconstruiască imagini autentice ale suferinței și dezumanizării.

Referințele directe ale lui Varlam Șalamov la Dostoievski sunt destul de numeroase. Povestirea *La baie*, de exemplu, are un subiect comun cu unul dintre capitolele din *Amintiri*. Dar dacă la Dostoievski ritualul băii are conotații pozitive, la Șalamov baia devine un chin suplimentar pentru deținuți, din cauza precarității condițiilor și a consecințelor nefaste ca

pierderea hainelor. În *Molahul tătar și aerul curat* narațiunea pornește de la amintirea cuvintelor înțelepte ale unui deținut tătar care se teme de „aerul curat" al lagărului, echivalent cu munca făcută în condiții grele și până la epuizare: „n-are rost – scrie Șalamov – să polemizăm cu Dostoievski în privința avantajului muncii la ocnă și a beneficiilor «aerului curat» în comparație cu trândăvia din închisoare. Vremea lui Dostoievski a fost altfel [...]"[57]. În *Termometrul lui Grișka Logun*, un text despre relațiile de putere dintre deținuți, manifestate în primul rând prin violență directă și lipsă de solidaritate, naratorul își amintește prima bătaie primită de la șeful de șantier, Zuev, care se simte înșelat de lipsa de patos a petiției scrise, în numele său, de deținutul emaciat, în vederea reabilitării. Referința la Dostoievski indică și aici diferența dintre cele două lumi. Dacă în „lumea" lui Dostoievski se mai putea păstra o fărâmă de umanitate, în lagărul sovietic acest lucru nu mai e cu putință: „[...] acolo unde se păstrau adjectivele înflăcărate nu mai era nimic în afară de ură. Gândiți-vă că bietul Dostoievski [...] a scris scrisori îndurerate, lăcrimoase, înjositoare, dar care mișcau sufletele autorităților. [...] *Casa morților* nu era Kolîma. Dostoievski ar fi amuțit, ar fi fost copleșit de acea mutenie care nu m-a lăsat să scriu cererea lui Zuev."[58]

Dar elementul principal al polemicii lui Șalamov cu Dostoievski pare a fi la prima vedere un amănunt circumstanțial: amestecarea criminalilor de drept comun[59] cu deținuții politici, regulă esențială a lagărelor sovietice și element suplimentar de teroare pentru nevinovații din gulaguri. Subiectul este expus extins în *Crucea Roșie*, un text despre relațiile dintre medicii din lagăr, „singurii apărători ai deținuților"[60] și deținuții proveniți din subteranele lumii interlope, sau în textul cu alură eseistică *Despre o greșeală a literaturii*[61]. Să ne amintim: anii de ocnă îl făcuseră pe Dostoievski să empatizeze cu „omul simplu", să se apropie de o viziune mistică a „poporului" și să-i spună în cheie „mesianică" povestea, prima dată în *Amintiri*, iar ulterior în bună parte a romanelor sale de după experiența siberiană. „În *Amintiri din casa morților*, – scrie Șalamov – Dostoievski remarcă înduioșat faptele nefericiților care se comportă ca niște copii mari, sunt atrași de teatru, se ceartă copilărește între ei, fără mânie. Dostoievski n-a întâlnit și n-a cunoscut oamenii din lumea autentică a blatarilor. Pentru această lume Dostoievski nu și-ar fi permis să arate nici un fel de simpatie."[62]. În fapt, prin intermediul acestui subiect Șalamov polemizează direct cu „iluminarea" lui Dostoievski, insistând o dată în plus asupra cadrelor dezumanizante ale noii societăți și asupra excrescențelor sale concentraționare. Dacă ar fi avut experiența interacțiunii cu „blatarii" din lagărele sovietice, insistă Șalamov, Dostoievski n-ar mai fi avut atâta încredere în om[63]. Pentru Șalamov „blatarii" sunt elementul cel mai odios al lagărului, ticăloșia în stare pură, metonimia dezumanizării generalizate din lagărele sovietice. „Greșeala literaturii", pe care Șalamov o mai observă și la alți scriitori (de la Cehov și Gorki, în epoca prerevoluționară, la Ilf și Petrov în cea de după revoluție), este aceea de fi adus un „omagiu nechibzuit romantismului infracțional"[64], care a creditat acest „univers abject, respingător, care nu are nimic uman"[65].

Aceeași problematică o regăsim și la Evghenia Ghinzburg, și ea autoarea unui impresionant volum de memorialistică despre detenția în lagărele din Kolîma[66]. Evghenia Ghinzburg îl invocă sporadic pe Dostoievski. Vorbește, de exemplu, despre bucuria de a-l citi, printre alții, în închisoarea din Iaroslavl[67]. Altădată, aflată în spitalul lagărului din Magadan, figura doctoriței Anghelina Vasilievna Klimenko, soția unui crud anchetator NKVD care prin bunătatea sa pare a încerca să ispășească crimele soțului pe care-l iubește, îi pare desprinsă din panoplia de personaje dostoievskiene chinuite moral[68]. Însă și la Evghenia Ghinzburg se regăsește acea polemică cu „iluminarea" lui Dostoievski pe care o vedeam mai sus la Șalamov, polemică iscată tot de prezența acestei lumi negre a „blatarilor", de data asta în variantă ei „feminină". Aflată printre deținutele de drept comun, Evghenia Ghinzburg se gândește la Dostoievski notând: „Încercam să-mi insuflu că prin membrana ce-i acoperă pe acești oameni păcătoși trebuie să se întrevadă totuși trăsăturile «fratelui nefericit»"[69]. Dar acest lucru nu se poate întâmplă din cauza acestor exemplare monstruoase ale lumii de lagăr: „nu reușisem să-mi stârnesc acea compătimire luminată pentru asemenea persoane, nici măcar cea mai simplă înțelegere a trăirilor lor sufletești. Predomina durerea nu pentru ele, ci pentru mine, pentru faptul că, din voința diabolică a cuiva sunt condamnată la o tortură și mai groaznică decât foamea și boala, la tortura de a trăi printre neoameni"[70].

Polemica cea mai extinsă cu Dostoievski o regăsim însă în *Arhipelagul Gulag* al lui Soljenițân. Acest text monumental va reuși încă din momentul apariției sale să impună denumirea de *Gulag* pentru sistemul concentraționar sovietic. Amestec de scriere documentară, istorie orală, analiză a mecanismelor lumii concentraționare sovietice și reflecție personală direct legată de experiența traumatică, scrierea lui Soljenițân are meritul de a reuși să dea o imagine istorică amplă universului concentraționar bolșevic, legând începuturile sale de începuturile statului sovietic și de ideologia sa fondatoare. În construcția textului său, Soljenițân procedează sistematic, descriind mecanismul mașinăriei penitenciare sovietice, geografia fizică și morală și efectul dezumanizant asupra deținutului, mai întotdeauna nevinovat. Ceea ce reiese din miile de pagini ale sale este scara și intensitatea la care se petrec ororile în Gulag. De aceea nu e întâmplător reflexul de a face o comparație cu sistemul represiv țarist. Aceasta e explicația pentru care Dostoievski devine pentru Soljenițân punctul de reper pentru a arăta gradul de violență și dezumanizare din lagărul sovietic. „Dostoievski, iată ce trebuie să citească deținuții!", notează Soljenițân încă din prima parte a Arhipelagului[71], anticipând abundența de referințe la autorul rus de secol XIX.

Cei mai mulți dintre „locuitorii Arhipelagului" sunt nevinovați remarcă Soljenițân, încercând o statistică, e adevărat că aproximativă: „din o sută de băștinași, cinci sunt borfași", cinci la sută sunt delapidatori, iar restul de „optzeci și cinci la sută n-au nimic pe conștiință"[72]. Iată diferența majoră dintre deținuții sovietici și cei ai lui Dostoievski, exclamă Soljenițân: „conștiința cvasigenerală a inocenței", continuând:

„Cea mai mare parte dintre ei [ocnașii epocii lui Dostoievski] aveau conștiința propriei vinovății; noi trăim sentimentul unei năpaste ce s-a abătut asupra a milioane de oameni”[73]. Vinovățiile fabricate pentru a liniști paranoia conducătorilor hrănesc o justiție făcută opac și cu ușile închise, așa cum Dostoievski nu și-ar fi imaginat niciodată: „Dostoievski visa la un sistem judiciar în care procurorul va expune toate cele necesare *pentru apărarea* [s.a.] inculpatului. [...] Deocamdată experiența noastră socială ne-a îmbogățit incomensurabil cu astfel de avocați care îl acuză pe inculpat”[74]. Odată ajunși în lagăr, milioanele de nevinovați sunt transformați în nimic altceva decât sclavi, iar Soljenițân o observă direct fără menajamente, confirmând zecile de alte relatări: „În plin secol douăzeci, o nemaivăzută orânduire sclavagistă, în sensul cel mai elementar al acestui cuvânt și fără nici o idee de expiere, deschidea în fața scriitorilor o cale pe cât de fecundă, pe atât de funestă”[75]. Dostoievski este invocat aici pentru a aminti experiența sa de ocnă, aparent formatoare[76]. Numai că pentru cei din Gulag, această experiență e aceea a robiei, a mutilării – fizice și sufletești – și a morții. Dostoievski putea fi transformat spiritual în manieră radicală de experiența carcerală[77], dar în lagărul sovietic acest lucru nu mai e posibil, pentru că lagărul corupe și, mai ales distruge. Distruge în primul rând prin munca până la epuizare, care nu se compară cu „huzurul” ocnei lui Dostoievski: „Cât despre ocna de la Omsk, unde a fost Dostoievski, acolo îndeobște se ardea gazul, după cum cu ușurință poate constata orice cititor. Se muncea după cum aveai chef, cu fasoane, ba stăpânirea îi mai și îmbrăca pe ocnași în straie albe – scurtă și pantaloni!”[78]. Distruge prin hrana mizerabilă care duce la foame extremă și în cele din urmă la distrofie și moarte, distruge prin boală, distruge prin violența arbitrară, toate acestea neputând fi comparate cu lumea carcerală a lui Dostoievski (cf. vol.2, 168-169)[79].

De remarcat la Soljenițân ironia cu care se raportează la toate textele carcerale prerevoluționare o ironie care se manifestă de obicei în contexte exclamative care indică nu numai intenția de a sublinia diferențele dintre cele două sisteme represive, ci și privirea condescendentă a autorului în raport cu suferința în katorga țaristă, în raport cu efectele acesteia asupra condamnatului din epoca anterioară U.R.S.S., dar mai ales în raport cu imaginea literară derivată de aici. E adevărat că ironia lui Soljenițân nu e îndreptată numai înspre Dostoievski (sunt invocați și A. P. Cehov, P. Iakubovici sau M. Gorki). Dar abundența referințelor la Dostoievski face ca acesta să devină emblema unei întregi tradiții literare „spiritualizate” a detenției, pe care ironia lui Soljenițân, invocând-o subversiv și ironic, o neagă pentru a sublinia atrocitatea gulagurilor sovietice.

Concluzii

Prin amănuntele legate de biografia autorului său, prin caracterul său testimonial derivat din capacitatea de a narativiza suferința carcerală, *Amintiri din casa morților* reprezintă, în ciuda convențiilor literare ale vremii, textul prototipic pentru literatura concentrațională, mai ales în spațiul sovietic, acolo unde se va manifesta unul dintre cele mai represive sisteme totalitare ale secolului al XX-lea. Acest caracter prototipic, pe lângă popularitatea literară a scriitorului și conexiunile cu istoria rusă, îi va face pe cei care trec prin lagărele sovietice să se raporteze direct la textul dostoievskian. Într-o primă fază această raportare se va face, ca la Gustaw Herling-Grudziński[80], într-o manieră respectuoasă și formatoare, care arată nu numai solidaritatea deținuților cu înaintașii[81], ci și continuitatea dintre cele două sisteme represive. Redarea experienței colective a încarcerării face ca dimensiunea testimonială a acestor texte să fie întărită prin acest sentiment de solidaritate, care conotează, ca la Dostoievski (i.e. în manieră spirituală și formatoare), experiența încarcerării. Nu va trece însă foarte mult timp și cei care trec prin experiența lagărului sovietic vor observa deosebirile de scară și intensitate ale suferinței și se vor raporta polemic la Dostoievski, subliniind mai ales diferențele istorice ale celor două sisteme represive. Caracterul testimonial al acestor scrieri se va amplifica mai ales prin referința concretă și abundentă la figuri și situații carcerale documentabile. Acest fapt va întări mai ales dimensiunea documentar-istorică a acestor scrieri care, chiar dacă scrise cu talent literar, se vor îndepărta de convențiile stilistice, structurale sau tematice ale literaturii. Se vor îndepărta mai ales, așa cum observă Leona Toker referindu-se la Soljenițân, de „tradiția umanistă a celor care scriu despre închisoarea țaristă”[82]. Așa cum observăm la J. Margolin, V. Șalamov, E. Ghinzburg, despre Gulag și realitățile atroce ale acestuia (sclavie, dezumanizare, moarte), manifestate la scară amplă, nu se mai poate scrie cu inocența mesianic-pasivă cu care scria Dostoievski în secolul al XIX-lea.

Note:

1. Pollock, Griselda, Silverman, Max, *Concentrationary Art: Jean Cayrol, the Lazarean and the Everyday in Post-war Film, Literature, Music and the Visual Arts* (Oxford, Berghahn 2019); Sellam, Sabine, *L'Ecriture concentrationnaire ou la poétique de la résistance* (Paris, Publibook, 2008).
2. LaCapra, Dominick, *Writing History, Writing Trauma* (Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2014).
3. Tucan, Dumitru, „Memoria traumatică și literatura testimonială”, *Quaestiones Romanicae,* VI/1/2018, 279-291.
4. Jean Cayrol, *Lazare parmi nous* (Neuchâtel, La Baconnière, 1950); Jean-François Louette, „De l'art lazaréen”, in *Écrire après Auschwitz, Mémoires croisées France – Allemagne*, sous la direction de Jean-Pierre Martin (Presses Universitaires de Lyon, 2006, 27-56); Anna Marczisovszky, „De l'art lazaréen. Une (re)définition possible de la littérature de l'après-guerre”, *Revue d'Études Françaises*, No 17, 2012, 95-107.
5. Jacques Berchtold, *Les Prisons du roman (XVIIe-XVIIIe siècle). Lectures plurielles et intertextuelles de « Guzman d'Alfarache » à « Jacques le fataliste »* (Genève, Librairie Droz, 2000), 18-21.

6. cf. Victor Brombert, *La Prison romantique. Essai sur l'imaginaire* (Paris, José Corti, 1975).
7. cf. Mary Ann Frese Witt, *Existential prisons. Captivity in mid-twentieth-century French literature* (Durham, Duke University Press, 1985).
8. Michel Foucault, *A supraveghea și a pedepsi. Nașterea închisorii* (Pitești, Paralela 45, 2005), 16.
9. cf. Dominick LaCapra, *History in transit: Experience, Identity, Critical Theory* (Ithaca, N.Y and London, Cornell University Press, 2004).
10. Tucan, „Memoria traumatică".
11. Joseph Frank, *Dostoevsky. A Writer in His Time* (Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2010), 4.
12. Din care Dostoievski traduce în 1844 *Eugénie Grandet*.
13. Romanul va fi salutat de Belinski drept prima încercare rusească de roman social (Vladimir Seduro, *Dostoyevsky in Russian Literary Criticism. 1846-1956* (New York, Octagon Books, 1969), 3), iar de Aleksandr Herzen drept primul roman „socialist" al literaturii ruse (Frank, *Dostoevsky*, XV).
14. Frank, *Dostoevsky*, 67. A se vedea și Orlando Figes, *Dansul Nataşei. O istorie culturală a Rusiei* (Iași, Polirom, 2018), 256: „Tipul de socialism la care a subscris avea o afinitate puternică cu idealurile lui Hristos. Era de acord cu Belinski că, dacă Hristos ar apărea în Rusia, «li s-ar alătura socialiștilor»".
15. Scrisoarea din 22 decembrie 1849, adresată fratelui Mihail, de exemplu: „Că doar m-am aflat astăzi în fața morții, trei sferturi de oră am trăit cu acest gând, mă găseam în ultima clipă, iar acum trăiesc acestea încă o dată" (F. M. Dostoievski, *Scrisori I (1837-1859)* (Iași, Polirom, 2018), 251). În ceea ce privește romanele, dau ca exemplu povestea prințului Mîșkin despre condamnatul la moarte care înaintea execuției simte incertitudinea și groaza de dinaintea necunoscutului morții: „Ce s-o fi petrecând în sufletul lui în acel minut? Ce groază, ce cutremurare îl cuprinde?" (*Idiotul*).
16. Coloniile penale erau parte a instrumentului punitiv denumit katorga („ocna"), pedeapsă implicând exilul și munca forțată. Pentru o imagine istorică a sistemului judiciar rusesc a se vedea Jonathan Daly, *Crime and Punishment in Russia* (London, Bloomsbury Academic, 2018).
17. Printre condamnații politici se află în colonia penală și opt aristocrați polonezi condamnați pentru activitatea lor revoluționară din jurul anului 1848. Printre ei Józef Bogusławski, Jozef Zochowski, Alexander Mirecki. O foarte interesantă imagine a coloniei penale de la Omsk găsim în textele exilaților polonezi, antologate de Elizabeth A. Blake în *Travels from Dostoevsky's Siberia: Encounters with Polish Literary Exiles* (Boston, Academic Studies Press, 2019). Printre numele antologate se găsește și cel al lui Józef Bogusławski.
18. În special în scrisoarea din 22 februarie 1854, scrisă imediat după eliberare.
19. „Temele dezvoltate în *Amintiri*, condițiile barbare ale închisorii, caracterul josnic al deținuților, ura lor de neîmpăcat pentru deținuții din nobilime și, în întunericul acestui iad, cele câteva figuri umane luminoase, toate astea sunt notate în scrisoarea adresată fratelui său în februarie 1854" (Konstantin Mochulsky, *Dostoevsky: His Life and Work* (Princeton, Princeton University Press, 1967), 147. „Scrisoarea lui Dostoievski către fratele său Mihail conține o descriere directă și neșlefuită a anilor săi de închisoare", observă și Joseph Frank în această privință (Frank, *Dostoevsky*, 189)
20. „[Ocnașii] sunt oameni brutali, irascibili, înrăiți. Ura pe care o au față de nobili depășește orice limită și, de aceea, pe noi, nobilii, ne-au întâmpinat cu dușmănie și cu o bucurie răutăcioasă față de necazul nostru" (Dostoievski, *Scrisori*, 260).
21. "Munca ce ne revenea era grea, firește, nu întotdeauna, iar eu, pe vreme rea, în umezeală, în noroi ori iarna, pe ger năprasnic, se întâmpla să mă sleiesc cu totul de puteri." (*Ibid*., 261).
22. „Imaginează-ți o clădire veche de lemn, șubredă, care ar fi trebuit de mult dărâmată și care nu mai poate sluji la nimic. Vara zăpușeala e de neîndurat, iarna frigul e insuportabil. [...] Stăteam înghesuiți ca sardelele. [...] Purici, și păduchi, și gândaci să-i aduni grămadă." (*Ibid*., 261-262).
23. „ne dădeau să mâncăm pâine și supă de varză" (*Ibid*., 262).
24. *Ibid*., 259-260.
25. F. M. Dostoievski, *Amintiri din casa morților* (București, Litera, 2014), 27.
26. Până la apariția *Amintirilor* fusese scris un singur text de acest fel care data din secolul al XVII-lea, acela al protopopului Avvakum (*Viața protopopului Avvakum scrisă de el însuși*), condamnat în contextul persecuției schismei credincioșilor de rit vechi, cauzate de împotrivirea acestora la reformele patriarhului Nikon (cf. Yasha Klots, „From Avvakum to Dostoevsky: Varlam Shalamov and Russian Narratives of Political Imprisonment", *Russian Review*, Volume75, Issue1, January 2016, 7-25). O relatare din epoca lui Dostoievski este aceea a lui Feodor Nikolaevici Lvov (1823-1885), membru al cercului lui Petrașevski. Lvov, cunoștință a lui Dostoievski din perioada petrașevistă, publică aproape în același timp cu acesta (între 1861 și 1862) *Extrase din amintirile unui deportat la ocnă*, în revista *Sovremennik* (Contemporanul).
27. „Nu era scriitor mai admirat decât Dostoievski, al cărui nume era încurajat de aura suferinței sale anterioare și ale cărui imagini [din *Amintiri*...] nu făcuseră altceva decât să-i crească prestigiul ca un precursor al drumului de martiraj politic pe care tânăra generație ar fi putut fi forțată să apuce la rândul său" (Frank, *Dostoevsky*, 334).
28. Dostoievski fusese impresionat în tinerețe de romanul lui Victor Hugo *Le Dernier jour d'un condamné* (1829). De exemplu, în scrisoarea scrisă fratelui Mihail, imediat după condamnare (22 decembrie 1849), citează din acest roman în relație cu propria traumă a execuției false și a condamnării: „Numai că în mine a rămas inima, acel trup şi acel sânge, care de asemenea pot şi să iubească, şi să sufere, şi să dorească, şi să ţină minte, iar acestea înseamnă totuşi viaţă! *On voit le soleil*!" (Dostoievski, *Scrisori*, 248-249).
29. Dostoievski, *Amintiri*, 13. Orașul la care se face referință este probabil Semipalatinskul în care Dostoievski își făcuse după eliberare serviciul militar.
30. *Ibid*., 14.

31. *Ibid*., 332.
32. Camelia Dinu, „Prefață" la Dostoievski, *Amintiri*, 18.
33. Dostoievski, *Amintiri*, 350.
34. O argumentație similară, deși mai amplă, a caracterului testimonial al scrierii lui Dostoievski am făcut în Dumitru Tucan, *Dostoievski și literatura testimonială*, în Camelia Dinu (ed.), *Recitindu-l pe Dostoievski*, Litera, 2021 (în curs de apariție). O parte a ideilor și formulărilor acestei secțiuni sunt preluate din acest studiu.
35. Care semnează traducerea sub numele Joseph Marek.
36. Dostoievski, *Amintiri*, 19; Gustaw Herling-Grudziński, *A World Apart: The Journal of a Gulag Survivor* (New York, Roy Publishers, 1951), motto, f. p.
37. Herling-Grudziński, *A World Apart*, 160.
38. *Ibid*., 161.
39. *Ibid*., 162.
40. *Ibid*., 163.
41. *Ibid*., 163.
42. Gabriela Tucan, Dumitru Tucan, „Denial of Humanity and Forms of Enslavement in the Russian Gulag: Early Narratives of Gulag Survivors (1919–1940)", *Ars Aeterna*, vol. 6, issue 1, 2014.
43. Julius Margolin este unul dintre sutele de mii de polonezi (creștini și evrei), victime ale împărțirii Poloniei între naziști și sovietici, trimiși în lagărele din această regiune aparținând Complexului Baltica Belomor (BBK) și Complexului de la Kargopol (Yertsevo). Prin aceleași lagăre va trece, un timp mai scurt însă, și Gustaw Herling-Grudziński. Din partea ocupată de sovietici se estimează că între 1939 și 1941 au fost deportați peste 400000 de cetățeni polonezi, mulți dintre ei sfârșind în lagărele de concentrare. A se vedea Katherine R. Jolluck, *Introduction to* Julius Margolin, *Journey into the Land of the Zeks and Back: a Memoir of the Gulag* (New York: Oxford University Press, 2020), xxvi. A se vedea, de asemenea, N. S. Lebedeva, „The deportation of the polish population to the USSR, 1939–41", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Volume 16, 2000, 44.
44. Julius Margolin, *Journey into the Land of the Zeks and Back. A Memoir of the Gulag*, New York : Oxford University Press, 2020.
45. Efecte pe care memorialistul le simte pe propria-i piele din momentul arestării: „Imediat după ce am trecut pragul închisorii din Strada Logiszynska [Pinsk], am încetat să fiu o ființă umană" (*Ibid*., 72).
46. *Ibid*., 141.
47. *Ibid.*, 154.
48. *Ibid*., 363, 553.
49. *Ibid.*, 354.
50. *Ibid*., 352-365, capitolul „Nevroza de lagăr (Camp neurosis)".
51. *Ibid*., 353.
52. *Ibid*., 354.
53. *Ibid*., 354.
54. A se vedea discuția despre aceste texte din Dumitru Tucan, „Evadați din paradis. Istoria relatărilor timpurii despre gulagul sovietic (1920-1950), în Andi Mihalache, Adrian Cioflâncă, *Istoria recentă altfel. Perspective culturale* (Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2013), 61-77.
55. David Rousset, *L'Univers concentrationnaire* (Paris, Les Éditions de Minuit, 1946); Margarete Buber-Neumann, *Under Two Dictators*, (London, Victor Gollancz, 1949) (ediția germană a apărut în1948); V. A. Kravchenko, *J'ai choisi la liberté ! La vie publique et privée d'un haut fonctionnaire soviétique* (Paris, Éditions Self, 1947).
56. Prima ediție (în rusă) este publicată la Paris, în 1973. În 1974 vor fi publicate edițiile în engleză și franceză.
57. Varlam Șalamov, *Povestiri din Kolîma*, vol. I, (Iași, Polirom, 2015), 108.
58. Varlam Șalamov, *Povestiri din Kolîma*, vol. II, (Iași, Polirom, 2015), 139.
59. Acei *blatari* sau *urki*, condamnați proveniți din lumea interlopă, erau considerați, spre deosebire de „politici", reeducabil din perspectiva ideologizată a „justiției" sovietice.
60. Șalamov, *Povestiri*, vol. I, 163.
61. Șalamov, *Povestiri*, vol. II, 7-12.
62. Șalamov, *Povestiri*, vol. I, 166.
63. Șalamov, *Povestiri*, vol. II, 8.
64. *Ibid*., 11.
65. *Ibid*., 12.
66. Evghenia Ginzburg e arestată în contextul Marii Terori (1937) și va petrece 18 ani de lagăr și exil forțat în Kolîma. Memoriile sale (*Krutoi marșrut. Hronika vremen kul'ta licinost – Drumul abrupt. Timpul cultului personalității. O cronică*), scrise încă din perioada exilului forțat (anii ,50), vor circula în samizdat în U.R.S.S. și vor fi publicate pentru prima dată în 1967 în Italia. Traducerea în românește este făcută de Antoaneta Olteanu în două volume, *Destin în bătaia vântului*, 2015 și *Ocna... ce binecuvântare*, 2016.
67. Evghenia Ghinzburg, *Destin în bătaia vântului* (București, Corint, 2015), 232.

68. *Ibid*., 400.
69. Evghenia Ghinzburg, *Ocna... ce binecuvântare* (București, Corint, 2016), 80.
70. *Ibid*., 80.
71. Alexandr Soljeniţîn, *Arhipelagul Gulag* (București, Univers, 2008), vol. I, 175.
72. *Ibid*., vol. II, 465-466.
73. *Ibid*., vol. II, 466.
74. *Ibid*., vol. I, 243.
75. *Ibid*., vol. II, 376.
76. *Ibid*., vol II, 378.
77. *Ibid*., vol. II, 470.
78. *Ibid*., vol. II, 150.
79. Despre mâncare: „Primejdia morții de inaniție nu-i pândea nici pe ocnașii lui Dostoievski. De unde așa ceva, dacă prin curtea închisorii («în zonă») se preumblau gâște și deținuții nu le suceau gâtul. La ocnașii lui Dostoievski pâinea stătea pe masă, la discreție, de Crăciun li se dădea câte un funt de carne de vită, iar unt pentru cașă – din belșug" (vol. II, 153); despre boală și spital: „Dostoievski s-a internat la spital fără nici o dificultate. Ba, la ei, secția sanitară era aceeași pentru deținuți și pentru escortă. Subdezvoltare!" (vol. II, 164); despre cruzimea și instinctele criminale ale gardienilor: „un deținut din coloană s-a aplecat după un chiștoc de țigară și escorta l-a împușcat pe loc. Pe vremea lui Dostoievski, puteai să ieși din coloană ca să ceri de pomană. În coloană de vorbea și se cânta" (vol. II, 168).
80. Dar și la alți scriitori care scriu înainte de 1940 texte despre experiența de gulag (de ex. Ante Ciliga, Vladimir Cernavin etc.).
81. A se vedea și David J. Galloway, „Polemical Allusions in Russian Gulag Prose", *The Slavic and East European Journal*, Vol. 51, No. 3 (Fall, 2007), 535.
82. Leona Toker, *Return from the Archipelago: Narratives of Gulag Survivors* (Bloomington: Indiana University Press, 2000), 102.

Bibliography:

Berchtold, Jacques. *Les Prisons du roman (XVIIe-XVIIIe siècle). Lectures plurielles et intertextuelles de « Guzman d'Alfarache » à « Jacques le fataliste »*. Genève: Librairie Droz, 2000.

Blake, Elizabeth A. *Travels from Dostoevsky's Siberia: Encounters with Polish Literary Exiles*. Boston: Academic Studies Press, 2019.

Brombert, Victor. *La Prison romantique. Essai sur l'imaginaire.* Paris: José Corti, 1975.

Buber-Neumann, Margarete. *Under Two Dictators*. London: Victor Gollancz, 1949.

Cayrol, Jean. *Lazare parmi nous*. Neuchâtel: La Baconnière, 1950.

Daly, Jonathan. *Crime and Punishment in Russia*. London: Bloomsbury Academic, 2018.

Dinu, Camelia. *Prefață* la F. M. Dostoievski, *Amintiri din casa morților*. Bucureşti: Litera, 2014.

Dostoievski, F. M. *Scrisori I (1837-1859) [Letters I, 1837-1859].* Ediție îngrijită, traducere, note și studiu introductiv de Leonte Ivanov. Iași: Polirom, 2018.

Dostoievski, F.M. *Amintiri din casa morților [The House of the Dead].* Traducere de Nicolae D. Gane, cronologie și prefață de Camelia Dinu. Bucureşti: Litera, 2014.

Figes, Orlando. *Dansul Natașei. O istorie culturală a Rusiei [Natasha's Dance: A Cultural History of Russia]*. Traducere de Lucia Popovici. Iași: Polirom, 2018.

Foucault, Michel, *A supraveghea și a pedepsi. Naşterea închisorii [Discipline and Punish: The Birth of the Prison]*. Traducere din limba franceză, postfață și note de Bogdan Ghiu. Pitești: Paralela 45, 2005.

Frank, Joseph. *Dostoevsky. A Writer in His Time*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2010.

Galloway, David J., „Polemical Allusions in Russian Gulag Prose", *The Slavic and East European Journal*, Vol. 51, No. 3 (Fall, 2007): 535-552.

Ghinzburg, Evghenia. *Destin în bătaia vântului [Journey into the Whirlwind].* Traducere din limba rusă de Antoaneta Olteanu. Prefață de Armand Goșu. Cuvânt-înainte de Antonina Aksionova. București: Corint, 2015.

Ghinzburg, Evghenia. *Ocna... ce binecuvântare [Journey into the Whirlwind].* Traducere din limba rusă de Antoaneta Olteanu. Prefață de Alin Mureșan. București: Corint, 2016.

Herling-Grudziński, Gustaw. *A World Apart: The Journal of a Gulag Survivor*. New York: Roy Publishers, 1951.

Klots, Yasha. „From Avvakum to Dostoevsky: Varlam Shalamov and Russian Narratives of Political Imprisonment". In *Russian Review*, Volume 75, Issue 1, January 2016, 7–25.

Kravchenko, V. A. *J'ai choisi la liberté ! La vie publique et privée d'un haut fonctionnaire soviétique.* Traduit de l'américain par Jean de Kerdélan. Paris: Éditions Self, 1947.

LaCapra, Dominick. *History in transit: Experience, Identity, Critical Theory*. Ithaca, N.Y and London: Cornell University Press, 2004.

LaCapra, Dominick. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2014.

Lebedeva, N. S. „The Deportation of the Polish Population to the USSR, 1939–41". *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Volume 16, 2000: 28–45.

Louette, Jean-François. „De l'art lazaréen". In *Écrire après Auschwitz, Mémoires croisées France – Allemagne*, sous la direction de Jean-Pierre Martin. Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 2006, p. 27–56.

Marczisovszky, Anna. „De l'art lazaréen. Une (re)définition possible de la littérature de l'après-guerre". In Revue d'Études Françaises, No 17, 2012, 95-107.

Margolin, Julius. *Journey into the Land of the Zeks and Back: a Memoir of the Gulag*. Translated by Stefani Hoffman; foreword by Timothy Snyder; introduction by Katherine R. Jolluck. New York: Oxford University Press, 2020.

Mochulsky, Konstantin. *Dostoevsky: His Life and Work*. Translated by Michael A. Minihan. Princeton: Princeton University Press, 1967.

Pollock, Griselda, Silverman, Max. *Concentrationary Art: Jean Cayrol, the Lazarean and the Everyday in Post-war Film, Literature, Music and the Visual Arts*. Oxford: Berghahn, 2019.

Rousset, David. *L'Univers concentrationnaire.* Paris: Les Éditions de Minuit, 1946.

Șalamov, Varlam. *Povestiri din Kolîma [Kolyma Tales].* Vol. I. Traducere din limba rusă și note de Ana-Maria Brezuleanu și Magda Achim. Iași: Polirom, 2015.

Șalamov, Varlam. *Povestiri din Kolîma [Kolyma Tales].* Vol. II. Traducere din limba rusă și note de Magda Achim și Alexandra Fenoghen. Iași: Polirom, 2015.

Seduro, Vladimir. *Dostoyevsky in Russian Literary Criticism. 1846-1956*. New York: Octagon Books, 1969.

Sellam, Sabine. *L'Ecriture concentrationnaire ou la poétique de la resistance*. Paris: Publibook, 2008.

Soljeniţîn, Alexandr. *Arhipelagul Gulag. 1918-1956. Încercare de investigaţie literară [The Gulag Archipelago. 1918-1956. An Experiment in Literary Investigation].* 3 volume. Traducere și note de Nicolae Iliescu și Ion Covaci. București: Univers, 2008.

Toker, Leona. *Return from the Archipelago: Narratives of Gulag Survivors*. Bloomington: Indiana University Press, 200Tucan, Dumitru. „Evadați din paradis. Istoria relatărilor timpurii despre gulagul sovietic (1920-1950)" [Escaping Paradise. Early Narratives of Gulag Survivors (1920-1950)]. In Andi Mihalache, Adrian Cioflâncă, *Istoria recentă altfel. Perspective culturale.* Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2013: 61-77.

Tucan, Dumitru. „Memoria traumatică și literatura testimonială" [The Traumatic Memory and the Witness Literature]. In *Quaestiones Romanicae* VI, 2018, 279-291.

Tucan, Gabriela, Tucan, Dumitru. „Denial of Humanity and Forms of Enslavement in the Russian Gulag: Early Narratives of Gulag Survivors (1919–1940)". *Ars Aeterna*, vol. 6, issue 1, 2014: 8-18.

Witt, Mary Ann Frese. *Existential prisons. Captivity in mid-twentieth-century French literature*. Durham, Duke University Press, 1985.